

*Н.В. Пазюра
(м. Київ)*

**МОНОГРАФІЯ АНДРІЯ СТОРОЖЕНКА
«СТЕФАН БАТОРИЙ И ДНЕПРОВСКИЕ КОЗАКИ:
ИЗСЛЕДОВАНИЯ, ДОКУМЕНТЫ И ЗАМЕТКИ»
У КОНТЕКСТІ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ВЧЕНОГО**

У статті проаналізовано основні положення монографії українського історика Андрія Стороженка, визначено її місце в контексті наукової спадщини вченого.

Ключові слова: *українське козацтво, реформа, історичні погляди.*

В статье проанализированы основные положения монографии украинского историка Андрея Стороженка, определено ее место в контексте научного наследия ученого.

Ключевые слова: *украинское казачество, реформа, исторические взгляды.*

In the article the main points of monograph of Ukrainian historian Andriy Storozhenko is analyzed, its place in the context of scientist's inheritance is determined.

Keywords: *Ukrainian Cossacks, reform, historical views.*

Ім'я українського історика Андрія Володимировича Стороженка (1857–1924/?) добре відоме дослідникам, чий науковий інтерес зосереджений на вивченні історії України XVI–XVIII ст., оскільки його наукова спадщина є помітним внеском у дослідження саме цього періоду нашої минувшини.

Науковий дебют А. Стороженка відбувся в його студентські роки дослідженнями про старочеські Зеленогорський та Краледворський рукописи¹ та нарисом про поему С. Кленовича «Роксоланія»². Досліджуючи ці твори, він проявив свої працелюбність, талановитість та сумлінне ставлення до наукової справи³. Згодом коло його наукових зацікавлень охопило історію України XVI–XVIII ст., яка розглядалась ним у контексті вивчення історії Польщі. Численні розвідки вченого присвячені різноманітним соціально-економічним і політичним питанням, історії Києва, Полтавщини та Переяславщини, але найбільшої наукової слави йому принесла монографія «Стефан Баторий и днепровские козаки: исследования, документы и заметки», яку, по праву, можна вважати візитною карткою вченого. На превеликий жаль, матеріали особового фонду А. Стороженка, які могли б пролити світло на процес написання ним цієї та інших праць, не збереглися. У передмові до монографії вчений зазначив, що це дослідження не претендує на вичерпність, а є лише спробою, «цеглою» для

підготовки у майбутньому капітальної «достовірної історії» Війська Запорозького. Проте, як показує час, ця спроба виявилася досить вдалою, про що свідчить не лише значна увага до неї наукової спільноти та відзначення престижною Уваровською премією, але й те, що, не дивлячись на свій поважний вік, ця праця і досі є однією з тих «цеглин», якою послуговуються й сучасні дослідники при написанні своїх студій з історії українського козацтва. До цього слід додати, що минулого року вона була перевидана одним із московських видавництв, що також свідчить про її широке студіювання⁴.

Метою нашої розвідки є спроба виокремити основні положення згаданої праці та визначити її місце у науковій спадщині А. Стороженка.

Достеменно невідомо скільки часу вчений працював над підготовкою монографії «*Стефан Баторий и днепровские казаки...*». Однак, беручи до уваги той факт, що книга ґрунтується на значному масиві актового матеріалу Варшавського головного архіву давніх актів, матеріалах бібліотек ординацій Красінських та Замойських, а також колекції документів Київської археографічної комісії, можна зробити висновок, що до її написання автором було докладено чимало зусиль. Монографія складається з п'яти розділів. У першому з них проаналізовано витоки українського козацтва та з'ясовано роль польського короля С. Баторія в його розвитку; у другому — подано вірш невідомого автора «Плач» («*Epicedion*») про князя М. Вишневецького; у третьому — автор представив біографічний нарис про Я. Оришовського; у четвертому — подав уривок із книги Б. Папроцького про експедицію С. Зборовського на Запоріжжя влітку 1581 р. (із коментарем); у п'ятому — опублікував універсал і три листи київського біскупа Й. Верещинського до Я. Замойського та лист до останнього Б. Верещинського. Як видно з назви книги («...Исследования, документы и заметки») та її структури, вона не є цілісним дослідженням, а складається із частин, тематично пов'язаних між собою.

У контексті вивчення наукової спадщини й історичних поглядів А. Стороженка найбільшу увагу привертає перший розділ монографії, в якому автор вдався до спроби дослідити історію українського козацтва на тлі внутрішньої та зовнішньої політики польського короля С. Баторія. Його витоки вчений пов'язував із людом, котрий щовесни з'являвся у степовій подніпровській місцевості та поділяв його на три групи: 1) татарські скотарі; 2) «сольники» (чумаки), а згодом — турецькі й татарські, але переважно вірменські купці, які поставляли свій товар у Польщу, Литву і Москву; 3) промисловці (татарською — «козаки») — незалежні люди, шукачі пригод, бурлаки та розбійники. Своєю чергою він ділить третю групу на дві підгрупи: до першої належали козаки татарські, до другої — козаки з різних областей Речі Посполитої. В залежності від території їх побутування, вони й діставали свою назву — дніпровські, запорозькі, низові, річкові, або відповідно до назв укріплень — київські, канівські, черкаські і т.д.⁵ На думку вченого, козаки польсько-литовської держави промишляли тим же способом, що і їх татарські та генуезькі побратими — найцінніша здобич набувалася шляхом розбою, зокрема нападами на татарських скотарів, набігами за Дністер на молдавські й татарські території, дрібними пограничними крадіж-

ками, хоча поруч із цим поширеними промислами були риболовля, мисливство та бортництво⁶. Релігія, народність і станова належність серед козаків на початковому етапі їх організації визначального значення не мали, хоча їх більшістю були християни, вихідці з міщан, бояри та втікачі⁷.

Подальший розвиток козацтва А. Стороженко вбачав у зростанні татарських набігів, оскільки саме це зумовлювало перетворення розрізнених козацьких «шайок» у своєрідний «військово-розбійницький орден» татарського протистояння з центром на одному із дніпровських островів. У цьому зв'язку А. Стороженко поділяв думку польського історика М. Дубецького, за якою ініціаторами створення таких військовоорганізованих козацьких загонів, що за своїм характером мали багато спільних рис із західноєвропейськими утвореннями, були польські шляхтичі, які приєднувались до козаків і приносили разом із собою польські рицарські традиції⁸. З іншого боку значне заохочення у своєму розвитку козацтво отримувало зі сторони київських воєвод і старост пограничних міст Черкас, Канева, Брацлава та Вінниці, які забезпечували їх кінями, зброєю та провізією.

Відтак на час обрання королем С. Баторія (1576 р.) козацтво становило досить потужну організовану спільноту, котра завдяки своїй військовій активності досить часто ставила під загрозу мирні відносини Речі Посполитої з Туреччиною, за сприяння якої він був обраний. У цьому зв'язку А. Стороженко досить детально зупинився на козацьких виступах і молдавських походах 1576–1578 рр., подав уривки скарг турецької сторони на козацькі розбої та показав, які заходи були вжиті королем для вирішення цього питання. На основі опрацювання значної кількості опублікованих і неопублікованих матеріалів А. Стороженко з'ясував передумови вербування частини козацтва до королівського війська і дійшов висновку, що у 1578 та 1583 рр. С. Баторій набирав козаків на військову службу, але це, насамперед, було похідною тодішньої політичної кон'юнктури й пов'язано з прагненням короля утримувати мирні відносини із Туреччиною. Крім того, це давало можливість збільшити військо за рахунок людей, яких, не дивлячись ні на які обставини, він дуже цінував за військову майстерність, витримку та хоробрість⁹.

На користь свого висновку стосовно того, що ніякого реформування козацького стану за часів С. Баторія не було, А. Стороженко здійснив досить ґрунтовний аналіз «легенди», яка сформувалася довкола цієї події в історичній літературі протягом тривалого часу. Він детально зупинився на аналізі хроніки П. Пясецького, праці С. Грондського «*Historia belli cosaccopolonici*» та С. Твардовського «*Wojna domowa*», відзначив неточності, допущені ними при висвітленні козацтва за часу С. Баторія і вказав, який вплив мали їх праці на подальше історіописання, зокрема літописи Лизогубівський та Грабянки, студії С. Савицького «Сказание о войне казацкой», П. Симоновського «Краткое описание о малороссийском народе», А. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России и ее народе» та «Истории Руссов»¹⁰. Щодо останнього твору, то А. Стороженко вбачав у ньому політичний памфлет, у якому віддзеркалюються історичні й політичні погляди і вимоги малоросійського дворянства часів

Олександра І, та відзначав його сильний вплив на розвиток історіографії у ХІХ ст.¹¹

Таким чином, основні положення монографії А. Стороженка були спрямовані на розвінчання «легенди», що сформувалася довкола твердження про реформування козацтва С. Баторієм у середовищі пізнішого козацтва, котре прагнуло скористатися авторитетом польського короля та його універсалами при відстоюванні своїх політичних прав¹². Натомість учений довів, що польський король не лише не був прихильником козащини, а навпаки намагався зупинити її розвиток.

Варто зазначити, що такі висновки А. Стороженка не були новаторськими, оскільки до того часу подібні думки висловлювали й інші дослідники, зокрема П. Куліш, А. Яблонівський та І. Каманін, однак у А. Стороженка вони є більш аргументованими. Крім того, ця монографія є знаковою в тому сенсі, що відображає погляди автора на витоки і сутність українського козацтва. Характерним є те, що у своїх поглядах на його історію вчений розходився з позицією представників київської історичної школи, до середовища якої він належав. Зокрема, А. Стороженко вважав безпідставним твердження дослідників, котрі вбачали у дніпровських козаках осілий землеробський стан, що володів землею на правах общинної власності, та був наділений самоуправлінням у адміністрації та суді. Можна зробити припущення, що вчений мав на увазі працю І. Каманіна «К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого», автор якої, з'ясовуючи зародження козацького землеволодіння, стверджував, що козаки отримували землю на правах приватної власності¹³. З цього приводу А. Стороженко зазначив, що джерельного підтвердження виділення землі козакам урядом немає, натомість поділяв у цьому відношенні висновки М. Любавського, згідно з якими козаки спочатку були відхожими промисловцями, котрі шукали заробіток на стороні, найчастіше у степовій зоні, а згодом колонізували цю територію, зберігаючи свою військову й общинну організацію¹⁴.

До того ж А. Стороженком була піддана критиці позиція вчених київської школи, які, будучи за його словами, «неприклонними народниками», вважали вічевий принцип і принцип широкого демократизму та рівності політичних прав провідною ідеєю всієї малоросійської історії. На думку вченого, це твердження суперечить дійсності, оскільки до часу С. Баторія і в його епоху козаки являли собою неосілий, бродячий люд, переважно несімейний, розбещений і норовливий та відстоював думку, що козаки — не залишки давньослов'янських вільних общин на пограниччі руської осілості, а озброєні артілі промисловців¹⁵.

Не дивно, що така відверта позиція А. Стороженка й висновки монографії викликали ряд критичних зауваг і рецензій. Втім, спочатку хотілося б зупинитися на її відзначенні 48-ою Уваровською премією. У листопаді 1904 р. монографія надійшла на розгляд Товариства історії та старожитностей російських¹⁶. Через відсутність особового фонду А. Стороженка з певною вірогідністю можна говорити про причетність до цієї справи його дядька, професора Московського університету, відомого шекспіролога М. Стороженка, який протягом багатьох років був дійсним членом цього товариства. На здобуття премії було подано

вісім робіт. Для їх розгляду була обрана комісія у складі С. Ольденбурга (голова), О. Шахматова, П. Фуртунатова, О. Лаппо-Данилевського, В. Ламанського та А. Соболевського. Рецензентом книги А. Стороженка став секретар товариства М. Любавський.

Детально проаналізувавши монографію, М. Любавський дав їй досить високу оцінку та назвав найбільш повною розповіддю про козацтво часів С. Баторія з ґрунтовним критичним аналізом історико-літературної традиції, яка панувала до середини 90-х рр. XIX ст. довкола т. зв. реформи Баторія й була присутня навіть в «Історії запорозьких козаків» Д. Яворницького — найбільш ґрунтовній тогочасній праці про козацтво. Заслугу А. Стороженка рецензент вбачав не лише у спростуванні «баторіанської легенди», за якою нібито польський король надав козацтву певні привілеї та вжив заходи щодо його реформування, а й у побічних екскурсах, доповненнях та спробі прослідкувати її літературний генезис¹⁷.

На думку рецензента, монографія А. Стороженка вигідно вирізнялася на тлі інших праць, присвячених цій тематиці. Порівнявши її з студією А. Яблоновського «Kozaczyzna a legitymizm. Dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy: "batorjanska" i "baturinska"», він дійшов думки, що зроблені автором цієї студії висновки, не дивлячись на їх безперечну цінність і наближення до істини, через свою уривчастість та відносну нерішучість так і не були належно оцінені науковцями¹⁸. Натомість монографія А. Стороженка, на його погляд, була написана з великою ерудицією та скрупульозністю у відборі матеріалу, а завдяки своїй ґрунтовності лишила далеко позаду напрацювання А. Яблоновського та Д. Яворницького, зокрема у частині висвітлення останнім подій 1584–1585 рр.¹⁹ Вказуючи на певні недоліки автора, М. Любавський насамкінець підкреслює, що підготовлена А. Стороженком монографія є «високоякісною цеглою», яку без застережень можна використовувати при підготовці достовірної історії козацтва²⁰.

Таким чином, за підсумками роботи комісії, велику нагороду гр. Уварова було порівну розділено між А. Кізеветтером за працю «Посадская община в России XVIII ст.» та єпископом Арсенієм за «Изследования и монографии по истории Молдавской церкви». Мала нагорода дісталася В. Бенешевичу за роботу «Канонический сборник XIV титулов со второй четверти VII века до 883 г.» та А. Стороженку за згадувану вже студію. Почесні відгуки отримали Д. Багалій за підготовку другого тому «Опыта истории Харьковского университета» та Ф. Вержбовський за «Материалы к истории Московского государства в XVI и XVII ст.»²¹.

Серед інших, хто звернув увагу на вихід студії А. Стороженка, був історик І. Крип'якевич. Він, зокрема, висловив зауваження, що історія козащини не є вихідною точкою у цій праці, оскільки основна увага автора звернена на діяльність С. Баторія, втім схвально оцінив широку джерельну базу дослідження, зокрема введення в науковий обіг невідомого раніше актового матеріалу та використання автором дипломатичного листування та праць сучасників описуваних подій, зокрема Я. Красінського «Polonia», М. Броньовського «Tartariae

descriptio», З. Герберштайна «Retum moscovitarum commentarii» та Л. Міллера «Septentrionalisce Historien»²².

Не оминув своєю увагою вихід цієї праці і відомий історик М. Грушевський, цитуючи й коментуючи деякі твердження її автора на сторінках своєї «Історії України-Руси». В цілому ж, на його думку, книга «...написана взагалі дуже претензійно, з становища польсько-культурницького (в дусі Куліша і польської історіографії), вона замітна була небезінтересним добором матеріалу (особливо з польських джерел), хоч взагалі ані не панувала над літературою вповні, ані не вичерпувала предмету й матеріалу»²³. При цьому він неодноразово ставив під сумнів деякі висновки А. Стороженка, а подеколи й узагалі називав їх «фантазіями»²⁴. Втім, цікавими, на нашу думку, є згадки про цю монографію у листах до М. Грушевського його учня В. Доманицького. Так, в одному з листів В. Доманицький просив свого вчителя зробити невеличкі додатки до своєї праці саме за рахунок витягів із монографії «Стефан Баторий и днепровские козаки...» і писав про свій намір підготувати рецензію на цю книгу²⁵. Згодом, у листі від 09.02.1905 р. В. Доманицький висловив жаль з приводу передчасної посилки огляду «Archiwu Zamojskiego», бо «...тепер можна було б се зробити докладніше, маючи в руках Стороженка “Баторий и Днепровские козаки”»²⁶. Таким чином, це яскраво свідчить про те, що, не дивлячись на неоднозначну оцінку поглядів і висновків А. Стороженка, науковці не могли не брати до уваги ґрунтовність та аргументованість даного дослідження і широко використовували його у своїх наукових працях.

Відомий історик Д. Дорошенко у своєму «Огляді української історіографії» зазначав, що монографія «Стефан Баторий и днепровские козаки...» була написана під сильним впливом польської історіографії, зокрема з наголошенням особливої державно-культурної місії Польщі на українських землях²⁷. На користь такого твердження виступає хоча б той факт, що монографія написана на основі польського архівного й друкованого матеріалів, зокрема А. Стороженко часто цитує твори Я. Красінського, І. Бельського, П. Пясецького, С. Грондського, С. Твардовського, Б. Папроцького, Р. Гейденштейна та інших польських дослідників, при цьому не беручи до уваги доробку вітчизняних учених. Це, своєю чергою, було закидом автору з боку І. Крип'якевича, який у своїй рецензії на книгу зазначив, що А. Стороженко уникає аналізу історіографії проблеми та, окрім закидів на адресу київської історичної школи, зовсім не вказує жодної із її праць на цю проблематику, так само ігноруючи розвідку про історію козаччини М. Грушевського²⁸. Як виняток, можна навести лише поодинокі поклики А. Стороженка на «Материалы для истории воссоединения Руси» П. Куліша та згоду з твердженням останнього про те, що ніякої реформи козацтва за часу С. Баторія не було²⁹.

Пропольські симпатії А. Стороженка можна прослідкувати і в інших працях історика, зокрема крізь характеристики державних та суспільно-політичних діячів. Так, приміром, польський король зображений ученим як людина широкого розуму, зріла у своїх судженнях, досвідчена у справах і надзвичайно красномовна³⁰. Запорозький гетьман Я. Оришовський, чий біографічний нарис умі-

щений у третьому розділі книги, постає перед нами вмілим керівником та дипломатом. Яскравими у цьому відношенні є студії А. Стороженка, присвячені київському біскупу Й. Верещинському, який наприкінці XVI ст. пропагував ідею боротьби з турецько-татарським світом за допомогою козацтва. Говорячи про його діяльність, історик особливо підкреслював роль біскупа у заселенні Фастова та околиць, зокрема сіл Плесецьке і Чорногородка та характеризував як людину дуже освічену, прекрасно володіючу пером³¹.

Відтак такі оцінки є досить різючими в порівнянні з козацтвом як бунтівної руйнівної зграї в цілому й окремими характеристиками його очільників зокрема³². Говорячи про особисті риси провідників козацтва, А. Стороженко зазначав: «...Ні любові до батьківщини, ні прагнення до впорядкування її побуту, ні яких-небудь політичних ідеалів не знаходимо ми у тодішніх малоросійських діячах за виключенням гетьмана Петра Дорошенка. Одні лиш егоїзм і ненаситна жадоба до збагачення змушували їх піддаватися небезпеці війни й добиватися того становища, яке найбільш могло задовольнити ці інстинкти по тодішньому порядку речей — гетьманського сану»³³. Навіть, здавалося б, загально позитивна характеристика І. Сірка, який, на думку А. Стороженка, був найяскравішим виразником потреб, бажань і настроїв запорозького товариства, принижується згадкою про те, що він був безграмотним³⁴. Не оминув негативної оцінки й гетьман Д. Дорошенко, який зображений автором як егоїст, який дбав лише про свій інтерес³⁵.

У наш час монографія А. Стороженка «*Стефан Баторий и днепровские казаки...*» оцінюється досить позитивно. Дослідник Л. Винар називає її як одну з найпомітніших праць початку XX ст. у галузі історії українсько-польських взаємин³⁶. Цієї думки дотримується і С. Леп'явко, підкреслюючи її значення у дослідженні військово-політичної діяльності українського козацтва в контексті міжнародних відносин другої половини XVI ст.³⁷

Таким чином, підсумовуючи, можна зробити висновок, що монографія «*Стефан Баторий и днепровские казаки...*» є своєрідним підсумком багаторічної праці А. Стороженка на ниві дослідження історії козацтва. У дослідженні чітко простежуються погляди вченого на роль та місце козацтва в українській історії, зокрема автор розкриває його негативний та руйнівний вплив. Саме таке авторське бачення робить його виключенням серед інших репрезентантів київської історичної школи, до середовища якої він належав, і дає можливість дослідникам говорити про сильний вплив на погляди А. Стороженка польської історіографії. До того ж, вихід цієї праці привернув увагу вчених до дослідження т.зв. реформи Баторія, що виявилось як у рецензіях на книгу, так і підготовці публікацій на цю тематику інших авторів, зокрема В. Доманицького та І. Крип'якевича³⁸.

---

¹ *Стороженко А.* Очерки из истории чешской литературы. I. Рукописи Зеленогорская и Краледворская. Вып.1: Очерк литературной истории рукописей (1817–1877). Историко-библиографическое исследование. — К., 1880. — 291 с.

- ² *Стороженко А. С.Ф.* Кленович и латинская его поэма Роксолания. — К., 1881. — 58 с.
- ³ *Котляревский А.* Рецензия на сочинение студента историко-филологического факультета А. Стороженка // Киевские университетские известия. — 1879. — № 4. — С. 33–35; Извлечения из протоколов заседаний Совета // Там же. — № 12. — С. 5.
- ⁴ *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки [Репринтное издание]. — М., 2011. — 334 с.
- ⁵ *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки. — К., 1904. — С. 12–16.
- ⁶ Там же. — С. 18, 93.
- ⁷ Там же. — С. 21.
- ⁸ Там же. — С. 26.
- ⁹ Там же. — С. 75.
- ¹⁰ Там же. — С. 124, 127–128, 131–142, 148.
- ¹¹ Там же. — С. 144.
- ¹² Там же. — С. 156.
- ¹³ *Каманин И.* К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. — 1894. — Кн. 8. — С. 90.
- ¹⁴ *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки... — С. 148–149.
- ¹⁵ Там же. — С. 155–156.
- ¹⁶ *Тодийчук О.* Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. — К., 1989. — С. 52–53.
- ¹⁷ *Любавский М.* Отзыв о сочинении А. В. Стороженка «Стефан Баторий и днепровские казаки: Исследования, документы и заметки» // Записки Императорской академии наук. — 1908. — Т. 8, № 8. — С. 146.
- ¹⁸ Там же. — С. 145.
- ¹⁹ Там же. — С. 172, 173, 176.
- ²⁰ Там же. — С. 181.
- ²¹ Отчет о присуждении 48 Уваровской премии // Записки Императорской Академии наук. — 1908. — Т. 8, № 8. — С. 1.
- ²² *Крип'якевич І.* [Рец.] // Записки наукового товариства імені Шевченка. — 1905. — Т. LXVIII. — С. 19.
- ²³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 7. — К., 1995. — С. 569.
- ²⁴ Там само. — С. 151, 153, 163, 178, 193, 316, 334, 575.
- ²⁵ Листування Михайла Грушевського. Т. 3. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. — С. 346.
- ²⁶ Там само. — С. 348.
- ²⁷ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. — К., 1996. — С. 161.
- ²⁸ Крип'якевич І. [Рец.] — С. 23.
- ²⁹ *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки... — С. 26, 148, 153, 157–158.
- ³⁰ Там же. — С. 3–4.
- ³¹ *Стороженко А.* Фастовская типография // Киевская старина. — 1895. — № 11. — С. 84; *Его же.* Киев триста лет назад. Тогдашний проект благоустройства Киева и его автор бискуп Юзеф Верещинский // Киевская старина. — 1884. — Кн. 2. — С. 223.
- ³² *Стороженко А.* Из переписки Запорожья XVI в. с польскими вельможами // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. — 1906. — Кн. 19. — С. 70.

³³ *Стороженко А.* Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник Переяславский // Киевская старина. — 1893. — № 4. — С. 2.

³⁴ *Стороженко А.* [рец.] Эварницкий Д. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман Войска Запорожских низовых козаков. — СПб., 1894. — 164 с. // Киевская старина. — 1894. — Кн. 10. — С. 159, 160.

³⁵ *Коцюба М.* Рецензія на книгу А. Стороженка «Очерки Переяславской старины: исследования, документы и заметки» (К., 1900. — 235 с.) // Записки наукового товариства імени Шевченка. — 1902. — Т. XLIX. — С. 28–30.

³⁶ *Винар Л.* Козацька Україна. Вибрані праці. — К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. — С. 479.

³⁷ *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996. — С. 18; *Його ж.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999. — С. 82–83; *Його ж.* Військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1561–1595): автореф. дис. ... д. і. н. — К., 2000. — С. 7.

³⁸ *Доманицький В.* Чи була реформа Баторія // Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. — Львів, 1906. — С. 235–248; *Крип'якевич І.* Козаччина і Баторієві вольності // Джерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 1–44.